

تبیین عقلانی معاد جسمانی

بررسی تطبیقی دیدگاه ملانعیما طالقانی و دیدگاه مدرّس
زنوزی (حکیم تهران) در معاد جسمانی

تألیف

دکتر حمید امامی فر
عضو هیأت علمی دانشگاه اراک

انتشارات دانشگاه اراک

سرشناسه	: امامی فر، حمید، ۱۳۶۵-
عنوان و نام پدیدآور	: تبیین عقلانی معاد جسمانی: بررسی تطبیقی دیدگاه ملانعمی طالقانی و دیدگاه مدرسنوزی (حکیم تهران) در معاد جسمانی / تألیف حمید امامی فر.
مشخصات نشر	: اراک: دانشگاه اراک، انتشارات، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	: ۱۱۹ ص
فروست	: انتشارات دانشگاه اراک؛ شماره انتشار ۲۳۰/۸.
شابک	: ۹۷۸-۶۲۲-۸۱۵۴-۰۱-۵
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۱۱۳] - ۱۱۹.
عنوان دیگر	: بررسی تطبیقی دیدگاه ملا نعیما طالقانی و دیدگاه مدرسنوزی (حکیم تهران) در معاد جسمانی.
موضوع	: معاد (Resurrection (Islam)
موضوع	: نعیما طالقانی، محمدنعم بن محمدتقی، قرن ۱۲ ق. -- دیدگاه درباره معاد.
موضوع	: زنوزی، علی بن عبدالله، ۱۲۳۴ - ۱۳۰۷ ق. -- دیدگاه درباره معاد
موضوع	: معادشناسی
شناسه افزوده	: دانشگاه اراک. انتشارات. Arak University Press
رده بندی کنگره	: BP۲۲۲
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۴۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۳۷۶۹۶۸

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل های لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ ها، سایت ها، مجله ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

عنوان: تبیین عقلانی معاد جسمانی: بررسی تطبیقی دیدگاه ملانعمی طالقانی و دیدگاه مدرسنوزی (حکیم تهران)
در معاد جسمانی
تألیف: دکتر حمید امامی فر
نوبت چاپ: اول
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲
شمارگان: ۲۰۰ نسخه
ناشر: انتشارات دانشگاه اراک
چاپ و صحافی: انتشارات دانشگاه اراک
«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلفان است»

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ تومان

اراک، میدان بسیج، بلوار کربلا، دانشگاه اراک، ساختمان کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، طبقه دوم، اتاق شماره ۲،
انتشارات دانشگاه اراک

پست الکترونیک: press@araku.ac.ir - تارنما: <https://press.araku.ac.ir>

حمد و ثنا:

خدایم، ای بلندمرتبه مهربان!
ناتوانم، تنها به نگاهت، به وجودت؛
به حضورت در زندگانیم محتاجم؛
خدایم! قلبم را برای رسیدن به خودت؛
به نهایت پاکی‌ها منور بگردان!
و مرا در روز موعود در ردیف پاکان
قرار ده!
سپاس از اینکه به روزهای تاریکم،
روشنی و رنگ، رنگی به سلیقه
خودت پاشیدی!
خدایم! برای بودن در زندگانی ام،
سپاسگزارم فراوان، فراوان.

تقدیم:

این اثر ناچیز تقدیم به:

قطب عالم امکان امام زمان (عج)،

تمام اساتیدی که به نوعی در پرورش این بنده ناچیز زحمت کشیدند،

شهدای عزیز که رفتند تا ما با آسودگی زندگی کنیم،

پدر و مادر و همسر فداکارم.

فهرست مطالب

پیشگفتار مؤلف ۹

فصل اول: مفهوم‌شناسی

۱-۱ معاد	۱۳
۱-۱-۱ معاد در لغت	۱۳
۱-۱-۲ معاد در اصطلاح	۱۳
۱-۲-۱-۱ معاد در علم کلام و فلسفه	۱۳
۱-۲-۱-۲ معاد در قرآن	۱۵
۱-۲-۱-۳ معاد در روایات	۱۶
۲-۱ مرگ	۱۷
۳-۱ برزخ	۱۹
۱-۳-۱ در لغت	۱۹
۲-۳-۱ برزخ در قرآن	۱۹
۳-۳-۱ برزخ در فلسفه	۲۰
۴-۳-۱ برزخ در عرفان	۲۰
۵-۳-۱ برزخ در علم کلام	۲۱
۴-۱ مثال	۲۲
۱-۴-۱ مثال در لغت	۲۲
۲-۴-۱ معانی اصطلاحی عالم مثال	۲۲
۳-۴-۱ عالم عقل (مجرد)	۲۳
۴-۴-۱ عالم ماده	۲۳
۶-۴-۱ مجرد عقلانی، مثالی، نفسانی	۲۶
۱-۶-۴-۱ مجرد عقلانی	۲۶
۲-۶-۴-۱ مجرد مثالی	۲۶
۳-۶-۴-۱ مجرد نفسانی	۲۷
۵-۱ تناسخ	۲۷
۱-۵-۱ تناسخ ملکوتی	۲۸
۲-۵-۱ تناسخ انفصالی یا مُلکی	۲۸

- ۶-۱ جسمانی (عنصری) ۲۹
- ۷-۱ معرفی اجمالی ملانعیما طالقانی ۲۹
- ۸-۱ معرفی اجمالی آقا علی مدرّس تهرانی ۳۰

فصل دوم: دیدگاه اندیشمندان مسلمان در معاد جسمانی تا ملانعیما طالقانی

- ۱-۲ سیر تاریخی دیدگاه‌ها در معاد ۳۳
- ۱-۱-۲ گروهی از فقها و اهل حدیث ۳۳
- ۲-۱-۲ بزرگان از حکما، مشایخ عرفا و گروهی از متکلمان: ۳۴
- ۳-۱-۲ ابن سینا ۳۴
- ۴-۱-۲ شیخ اشراق ۳۸
- ۵-۱-۲ میر غیاث‌الدین منصور دشتکی ۳۸
- ۶-۱-۲ صدرالمتألّهین ۳۹
- ۱-۲-۶ تهافت یا عدم تهافت دیدگاه صدرالمتألّهین ۴۱
- ۲-۶-۱ عدم پذیرش جسم عنصری از منظر صدرالمتألّهین ۴۱
- ۲-۲ معاد جسمانی از دیدگاه ملانعیما طالقانی ۴۴
- ۱-۲-۲ مراحل تبیین معاد در دیدگاه ملانعیما طالقانی: ۴۵
- ۱-۲-۲-۱ مرحله اول: وجوب بازگشت روح به بدن عنصری برای تدبیر آن ۴۵
- ۲-۲-۲-۱ مرحله دوم: امکان وقوعی معاد جسمانی عنصری ۴۶
- ۳-۲-۲-۱ مرحله سوم: استدلال عقلی بر معاد جسمانی عنصری ۴۷
- ۲-۲-۲ شاهی بر معاد جسمانی با جسم عنصری ۵۳

فصل سوم: معاد جسمانی از دیدگاه آقا علی مدرّس

- ۱-۳ مبانی دیدگاه آقا علی مدرّس در معاد جسمانی ۵۷
- ۱-۱-۳ مبانی صدراپی معاد عنصری آقا علی مدرّس ۵۷
- ۱-۱-۳ نحوه وجود نفس ۵۷
- ۲-۱-۳ بساطت نفس ۵۷
- ۳-۱-۳ عدم تقدم وجود نفس بر بدن ۵۸
- ۴-۱-۳ جسمانی الحدوث و روحانی البقاء بودن نفس ۵۸
- ۵-۱-۳ حرکت جوهری نفس و بدن ۶۰
- ۶-۱-۳ ترکیب اتحادی نفس و بدن ۶۰
- ۲-۱-۳ مبانی اختصاصی دیدگاه آقا علی مدرّس در بحث معاد ۶۲
- ۱-۲-۱-۳ وحدت فعل ۶۲

۶۶.....	۲-۲-۱-۳ عدم بقای صور عناصر در مرکبات
۶۷.....	۳-۲-۱-۳ باقی ماندن ودایع نفس در بدن
۶۸.....	۴-۲-۱-۳ چیستی مرگ از دیدگاه حکیم تهران
۶۹.....	۲-۳ معاد جسمانی از دیدگاه مدرّس زنوزی
۷۳.....	۱-۲-۳ نگاهی جامع به معاد مدرّس زنوزی
۷۴.....	۲-۲-۳ تفاوت تدبیر بدن توسط نفس قبل از مرگ و بعداز آن
۷۶.....	۳-۲-۳ معنای رجوع ماده خاکی به اصل خود چیست
۷۸.....	۴-۲-۳ روایت امام صادق علیه السلام
۷۸.....	۵-۲-۳ شاهد تجربی
۷۹.....	۳-۳ نتیجه گیری

فصل چهارم: ارزیابی دیدگاه ملانعیما طالقانی و آقا علی مدرّس

۸۱.....	۱-۴ ارزیابی دیدگاه ملانعیما طالقانی
۸۱.....	۱-۱-۴ دلیل اول: ظالمانه بودن ثواب و عقاب در صورت یکسان نبودن بدن دنیوی و اخروی
۸۳.....	۲-۱-۴ دلیل دوم: لازم آمدن تناسخ محال
۸۴.....	۳-۱-۴ دلیل سوم: دخیل بودن قوای حیوانی و نباتی در هویت انسان
۸۵.....	۴-۱-۴ دلیل چهارم: مخالف حکمت بودن بعث نفس بدون بدن دنیوی
۸۶.....	۵-۱-۴ دلیل پنجم: سببیت بدن در تمایز و تشخیص انسان
۸۹.....	۲-۴ ارزیابی دیدگاه مدرّس زنوزی
۹۰.....	۱-۲-۴ اشکال اول: باقی ماندن ودایع نفس در بدن
۹۰.....	۱-۲-۴ نبود ترکیب اتحادی بین نفس و بدن
۹۳.....	۲-۲-۴ تبیین رابطه نفس و بدن از دیدگاه صدرالمتألّهین
۹۵.....	۳-۱-۲-۴ بدن اخروی بدنی غیرعادی
۹۷.....	۲-۲-۴ اشکال دوم: عدم امکان صعود بدن به جایگاه نفس
۹۸.....	۱-۲-۴ عدم تأیید حرکت جوهری در علوم طبیعی
۹۹.....	۲-۲-۴ ناصحیح بودن رسیدن بدن به جایگاه نفس
۱۰۰.....	۳-۲-۴ معارض بودن با آیات و روایات
۱۰۲.....	۳-۲-۴ اشکال سوم: خلط میان بدن دنیوی و بدن مبهم
۱۰۴.....	۴-۲-۴ اشکال چهارم: تناقض در دیدگاه آقا علی مدرّس
۱۰۶.....	۵-۲-۴ اشکال پنجم: عدم مطابقت با قرآن
۱۰۸.....	۶-۲-۴ اشکال ششم: ارتباط بین صورت و ماده بعد از مرگ
۱۰۹.....	۳-۴ نتیجه گیری

پیشگفتار مؤلف

«معاد» از اصول عقاید اسلامی است و در گستره قرآن کریم مکرراً به این مسئله اشاره شده است. چگونگی رخداد و تحقق معاد، «جسمانی» بودن یا «غیر جسمانی» بودن آن، «مثالی بودن» یا «عنصری بودن»، از مسائلی است که دانشمندان اسلامی دیدگاه یکسانی به آن ندارند. تبیین فلسفی معاد، شاید تا پیش از ابن‌سینا مورد توجه واقع نشده است. دیدگاه ابن‌سینا و بحث خاصی که در نقد معاد جسمانی مطرح کرد، موجب برانگیخته شدن دیدگاه‌های مخالف و معارض شد؛ اختلاف دیدگاه‌هایی که حتی در مواردی به تکفیر وی انجامید. وی نتوانست تبیین عقلانی از معاد جسمانی عنصری ارائه کند از طرف دیگر، استدلال‌هایی برخلاف آن نیز نگاشت. شیخ اشراق عالم مثال را وارد دیدگاه فلسفی کرد، چیزی که پیش از وی جایگاه آن در فلسفه اسلامی خالی بود. صدرالمتألهین شیرازی اشکالات ابن‌سینا را به معاد جسمانی وارد دانست. وی در نهایت معاد را همراه جسم می‌داند؛ ولی نه جسمی که ابن‌سینا منکر بود، بلکه جسم مثالی که شیخ اشراق به فلسفه اسلامی اضافه کرده بود. ملاصدرا این دیدگاه را همان تبیین عقلانی برای معاد قرآنی می‌دانست. دیدگاه صدرالمتألهین با استقبال همگانی دانشمندان اسلامی پس از خود واقع نشد. عده‌ای به نقد آن پرداختند و دیدگاه ایشان را با دیدگاه قرآنی همسو ندانستند. از جمله اندیشمندانی که مخالف با دیدگاه ملاصدرا و طبیعتاً با دیدگاه ابن‌سینا مخالف می‌باشند، می‌توان به دو دانشمند متبحر در فلسفه اسلامی اشاره کرد که البته شهرت ایشان یکسان نیست: ملانعیما طالقانی (م ۱۶۰۱ق) و آقا علی مدرس زنوزی (م ۱۳۰۷ق). ملانعیما در کتاب «منهج الرشاد فی معرفه المعاد» به تبیین دیدگاه خود پرداخته است. وی که به معاد جسمانی با جسم عنصری باور دارد؛ برای اثبات نظر خود دلیل‌هایی بیان کرده است؛ این دلیل‌ها عقلی و نقلی‌اند. در بخش عقلی، او با طرح پنج استدلال عقلی به اثبات دیدگاه خود پرداخته است. ایشان مدعی است پیش از او، بیشتر معتقدان معاد جسمانی با جسم عنصری، این مدعا را فقط بر اساس دلیل‌ها نقلی، یعنی آیات و روایات پذیرفته‌اند؛ ولی او توانسته است دلیل‌هایی عقلی را نیز به بحث خود ضمیمه کند. این دلیل‌ها عبارتند از: ظلم بودن ثواب و عقاب، تناسخ، دخیل بودن قوای حیوانی و نباتی در هویت انسان، عینیت قوای بدنی جسم اخروی با دنیوی و سببیت بدن در تمایز و تشخیص انسان. از منظر وی، همان‌طور که متکلمان معتقد بودند،

اجزای اصلی بدن که از آن به «طینت» در روایات تعبیر شده است، بعد از متلاشی شدن دیگر اجزا، در خاک باقی می‌مانند. این اجزا، در حقیقت همان بدن حقیقی هستند. در قیامت، همین اجزا به اراده الهی بدن قیامتی را شکل خواهند داد. از دیگر منتقدان نظریه ملاصدرا در بحث معاد، آقا علی مدرّس زنوزی تهرانی است، معروف به «حکیم تهران». وی نیز که دیدگاه صدرالمتألهین شیرازی را با آیات و روایات متناسب نمی‌دانست، به نقد نظریه صدرالمتألهین پرداخت و نظریه ابتکاری خود را در این موضوع در کتاب «سبیل الرشاد فی اثبات المعاد الجسمانی» مطرح کرد. دیدگاه ایشان در اصل ادعا شبیه ملانعیما طالقانی است. البته بروز مبانی فلسفی ملاصدرا در دیدگاه ایشان بارزتر است. نظریه ایشان موردپذیرش برخی از بزرگان فلسفه اسلامی، از جمله میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی (م ۱۳۹۵ ق) و محمدحسین غروی اصفهانی (کمپانی) (م ۱۳۶۱ ق) قرار گرفت. به عقیده آقا علی مدرّس، برخلاف تصور رایج و مشهور، معاد جسمانی، تنزل دوباره نفس پس از مفارقت از بدن، به همان بدن عنصری دنیوی با حفظ همان مرتبه دنیایی آن نیست؛ زیرا این مسئله از نظر ایشان محال عقلی است و در حقیقت از سنخ تناسخی است که فیلسوفان آن را باطل می‌دانند. از منظر ایشان، معاد جسمانی که توسط ملاصدرا طرح شده، با این مشکل مواجه است که خلاف ظاهر شریعت است. به بیان دیگر، بدن مثالی‌ای که جناب ملاصدرا به تصویر کشیده است، با شریعت لااقل در مرتبه ظاهر، مخالف است؛ چراکه مطابق ظاهر آیات و روایات، معاد با همین بدن عنصری است. وجه اشتراک هر دو فیلسوف در این است که هر دو به معاد جسمانی عنصری معتقد هستند و قصد دارند تبیینی فلسفی از آن ارائه کنند. در این کتاب قصد داریم معاد جسمانی از دیدگاه آقا علی مدرّس و ملانعیما طالقانی را بابیانی رسا و مستدل تقریر و وجوه اشتراک و امتیاز دیدگاه ایشان را بیان کنیم و به بررسی این دو دیدگاه بپردازیم.

پیشینه پژوهش

در مورد پژوهش پیش رو، تاکنون آثاری نگاشته شده‌اند؛ از جمله:

الف) کتاب‌ها

- کتاب «زاد المسافر»، اثر سید جلال‌الدین آشتیانی. در این اثر بیشتر به نقد دیدگاه مدرّس زنوزی پرداخته شده است، نه به تبیین آن؛

- کتاب «معاد جسمانی»، اثر غلامحسین ابراهیمی دینانی.

ب) پایان نامه

«بررسی معاد از دیدگاه ملانعیما طالقانی و مقایسه آن با دیدگاه آقا علی زنوزی»، اثر
فرهاد شاهی شاوون.

ج) مقالات

- «بررسی اشکالات وارد شده بر نظریه آقا علی مدرّس زنوزی درباره معاد عنصری»،
اثر حمید امامی فر و احمد سعیدی؛ (سال چهارم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۶).
 - «نگاهی نو به نوآوری مدرّس زنوزی در معاد جسمانی و رفع اشکالات صدرا در جسم
عنصری»، اثر علیرضا کرمانی و حمید امامی فر؛ (پژوهش‌های اعتقادی کلامی، شماره
۲۵، ص ۶۶-۸۱).
 - «معاد جسمانی عنصری از دیدگاه ملانعیما طالقانی»، اثر سید محمد مهدی
نبویان؛ (حکمت اسلامی، شماره ۲۹، ص ۱۲۵-۱۴۴).
 - «تحلیل انتقادی دیدگاه مدرّس زنوزی درباره معاد جسمانی»، اثر ابوالفضل کیا
شمشکی؛ (پژوهشنامه فلسفه دین، شماره ۲۱، ص ۵-۲۴).
 - «چالش‌های اساسی نظریه آقا علی حکیم درباره کیفیت معاد جسمانی، از دیدگاه
سید جلال الدین آشتیانی»، اثر محمدرضا ارشادی نیا؛ (پژوهشنامه فلسفه دین، شماره
۲۶، ص ۱-۲۵).
 - «تحلیل نقدی استنادات قرآنی در نظریه معاد جسمانی آقا علی مدرّس»، اثر
محمدرضا ارشادی نیا؛ (تاملات فلسفی، شماره ۱۶، ص ۹ تا ۳۳).
 - «معاد جسمانی از منظر قاضی سعید و آقا علی مدرّس»، اثر سید محمدحسین
نقیبی و عبدالله نصری؛ (آموزه‌های فلسفه اسلامی، شماره ۲۱، ص ۱۳۳-۱۵۰).
- بررسی آثار مذکور و آثار مشابه، گویای آن است که هیچ‌یک از آنان، متعرض بررسی
تطبیقی دیدگاه این دو دانشمند اسلامی در زمینه معاد جسمانی نشده و به‌صورت
مستقل به بررسی و تحلیل دیدگاه هر یک از آن دو دانشمند پرداخته است. از امتیازات
پژوهش پیش‌رو، بررسی تطبیقی - تحلیلی و نقد این دو دیدگاه است که در دیگر آثار
مشابه ملاحظه نمی‌شود. در بررسی، تحلیل و نقد دو دیدگاه مذکور، از دلایل عقلی و در
برخی موارد، از دلایل نقلی استفاده شده است.

شاید هیچ‌یک از مباحث اسلامی، حتی توحید به‌اندازه معاد مورد تأکید قرار نگرفته است. در قرآن کریم شاید کم‌تر صفحه‌ای را بتوان پیدا کرد که در آن از معاد ذکری به میان نیامده باشد. استاد مطهری می‌گوید، به مسئله معاد بیش از ۱۴۰۰ مورد در قرآن اشاره شده است و این نشان از اهمیت آن دارد. باین‌حال، معاد را می‌توان از حوزه‌هایی دانست که فیلسوفان کم‌تر به آن پرداخته‌اند. شاید یکی از دلایلی که هنوز خیلی از ابعاد این حقیقت خطیر ناشناخته مانده است، نکته اخیر باشد. معاد از مسائلی است که به‌نوعی، ابتدا در آموزه‌های دینی طرح و سپس در مباحث فلسفی به آن پرداخته شده است. از آن‌جاکه مسئله معاد، از اهمیت بسزایی برای دانشمندان اسلامی برخوردار است، ایشان درصدد برآمدند تا علاوه بر دلیل‌های نقلی، دلیل‌های عقلی برای اصل تحقق معاد و کیفیت تحقق آن ارائه کنند. در این پژوهش، بر آنیم که با روش تحلیلی-توصیفی، به تبیین عقلانی کیفیت تحقق معاد از منظر دو فیلسوف اسلامی بپردازیم. این‌که ایشان به چه میزان در این مسئله موفق بوده‌اند، مسئله‌ای است که ما در این کتاب درصدد پاسخ به آن هستیم. از سوی دیگر، یکی از اختلاف‌های اصلی متکلمان و فیلسوفان در تبیین جسمانی بودن معاد است. متکلمان از دیرباز منتقد تبیین فلسفی از چگونگی معاد بوده‌اند. از منظر متکلمان، تبیین‌های فلسفی با دیدگاه دینی همسو نیست. ملانعیما طالقانی و مدرّس زنوزی مدعی هستند، نظریه‌ای مطرح کرده‌اند که با ظاهر شریعت سازگارتر است؛ در عین‌این‌که از جنبه فلسفی هم با مبانی فیلسوفان سازگار است. روشن است که موفقیت این دو دیدگاه در تبیین کیفیت معاد، یکی از اختلاف‌های جدی بین متکلمان و فیلسوفان را رفع خواهد کرد و از این رهگذر، ارتباط و قرابت کلامی شیعی با فلسفه اسلامی فزونی می‌یابد. نظریه مشهور متکلمان و علمای شیعه، در بستر تاریخ-همان‌گونه که ظاهر آیات و روایات هم آن را تأیید کنند-، تحقق معاد، با «جسم عنصری» است. بزرگان فیلسوفان نظیر ابن‌سینا و صدرالمتألهین، معاد جسمانی عنصری را با مشکلاتی مواجه می‌دیدند، ابن‌سینا آن را به تصدیق صادق مصدق، قبول کرد و صدرالمتألهین به معاد با بدن مثالی متمایل شد. حال اگر ارائه دیدگاهی فلسفی امکان پذیر باشد، که بتواند دیدگاه فلسفی را همسو با ظاهر نصوص دینی، مستدل و منطقی تبیین کند؛ موجب تقریب این دو دیدگاه به همدیگر می‌شود.